

GENERALNY DYREKTOR OCHRONY ŚRODOWISKA

Michał Kielsznia

GDOŚ/DOPoc-412-34/ 6 /09/mk

Warszawa, dnia 4 stycznia 2010 r.

DECYZJA

Na podstawie art. 104 § 1 ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2000 r. Nr 98, poz. 1071, z późn. zm.) oraz art. 15 ust. 4 pkt 1, w związku z art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2009 r. Nr 151, poz. 1220, z późn. zm.), po rozpatrzeniu wniosku Nadleśniczego Nadleśnictwa Białowieża z dnia 2 czerwca 2008 r., znak: ZG-7202-16/08,

nie zezwalam

na obszarze rezerwatu przyrody *Rezerwat Krajobrazowy im. Władysława Szafera* na odstępstwo od zakazów, o których mowa w art. 15 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody, w celu usunięcia 29 świerków, zasiedlonych przez kornika drukarza *Ips typographus* L.

Uzasadnienie

Podstawą prawną do wydawania przez Generalnego Dyrektora Ochrony Środowiska zezwoleń na odstępstwa od zakazów, obowiązujących na obszarze rezerwatu przyrody, jest przepis art. 15 ust. 4 ustawy o ochronie przyrody. Zgodnie z delegacją ustawową, zawartą w punkcie 1 powyższego ustępu, Generalny Dyrektor Ochrony Środowiska, po zasięgnięciu opinii regionalnego dyrektora ochrony środowiska, może zezwolić na obszarze rezerwatu przyrody na odstępstwa od zakazów, jeżeli jest to uzasadnione potrzebą ochrony przyrody. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że wszelkie działania, mające na celu ochronę przyrody rezerwatu, powinny być planowane oraz realizowane w oparciu o cel ochrony danego rezerwatu. Celem ochrony rezerwatu przyrody *Rezerwat Krajobrazowy im. Władysława Szafera* jest zachowania ze względów krajobrazowych naturalnych zespołów leśnych Puszczy Białowieskiej, położonych wzdłuż szosy Hajnówka - Białowieża., na co wskazano w pkt 3 zarządzenia Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 8 kwietnia 1969 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M. P. Nr 16, poz. 128, z późn. zm.). W tym miejscu należy wyraźnie zaznaczyć, że dokonując wykładni przepisu określającego cel ochrony rezerwatu przyrody nie można pominąć żadnego jego fragmentu, ponieważ w doktrynie prawa oraz orzecznictwie sądów administracyjnych ugruntował się pogląd, że taka interpretacja przepisów byłaby niedopuszczalna (Lech Morawski 2006. Zasady wykładni prawa. Toruń, s. 106; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 6 czerwca 2008 r., sygn. Akt IV SA/Wa 232/08). Ponadto należy zaznaczyć, że pojęcia użyte w przytoczonym przepisie nie są

terminami języka prawnego, w związku z czym powinny być interpretowane na gruncie nauk przyrodniczych (Gruszecki Krzysztof 2005. Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz. Zakamycze. 579pp.). Jednym z elementów sztuki ochrony przyrody jest tzw. "zasada aktualizacji celów ochrony". Zgodnie z nią, cel ochrony należy zawsze rozumieć w kontekście całościowej wiedzy ekologicznej, a także w kontekście naturalnych procesów ekologicznych. W szczególności, celu ochrony rezerwatów leśnych, polegającego na zachowaniu zbiorowiska leśnego, nie można nigdy rozumieć jako wymogu i warunku zachowania aktualnego stanu drzewostanu. W dłuższej perspektywie czasowej jest to w ogóle niemożliwe. Aktualny stan i struktura ekosystemu jest zawsze wynikiem procesów ekologicznych ten stan kształtujących. Zawsze więc jeżeli cel ochrony rezerwatu określony jest jako "zachowanie ekosystemu" (w przedmiotowym przypadku "naturalnych zespołów leśnych Puszczy Białowieskiej"), należy rozumieć to jako "zachowanie ekosystemu wraz z naturalnymi procesami jego dynamiki". W ochronie przyrody nie można przeciwstawiać "ochrony stanu" i "ochrony procesów". Konieczność protegowania naturalnych procesów i zapewnienia im pierwszeństwa wynika bezpośrednio z ustawowej definicji rezerwatu przyrody, zawartej w art. 13 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody, zgodnie z którą rezerwat przyrody obejmuje obszary zachowane w stanie naturalnym lub mało zmienionym, ekosystemy, ostoje i siedliska przyrodnicze, a także siedliska roślin, siedliska zwierząt i siedliska grzybów oraz twory i składniki przyrody nieożywionej, wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi. Przedstawiona powyżej ustawowa definicja rezerwatów podkreśla ich naturalny charakter, jednoznacznie wskazując, że podstawową regułą w zarządzaniu rezerwatami powinno być umożliwienie działania na ich obszarze naturalnych procesów dynamicznych, umożliwiających zachowanie naturalnego lub zbliżonego do naturalnego charakteru obszarów, objętych ochroną. Wyjątek od powyższej reguły, wyrażający się ingerencją człowieka w przebieg naturalnych procesów, stosowany powinien być wyłącznie w przypadku, w którym przebieg naturalnych procesów nie zapewnia osiągnięcia celów ochrony rezerwatu, a więc przede wszystkim w ekosystemach seminaturalnych oraz w przypadku ochrony wyodrębnionych gatunków zwierząt lub roślin. Nawet działania ochronne podejmowane w ramach ochrony czynnej należy rozumieć jako ewentualne korygowanie przebiegu procesów ekologicznych i wpływanie na ich kierunek, po to by doprowadzić do osiągnięcia określonego stanu. Ponadto należy zaznaczyć, że z określonego w akcie powołującym celu rezerwatu przyrody wynika, że podlegający ochronie ekosystem odznacza się dużym stopniem naturalności, co dodatkowo wskazuje na konieczność ograniczenia ingerencji człowieka w tego rodzaju dynamiczny układ przyrodniczy. Skoro celem ochrony rezerwatu jest zachowanie naturalnych zespołów leśnych, zatem ingerowanie w te zespoły i pozbawianie je naturalnego charakteru uznać można za naruszenie celu ochrony. Należy mieć na uwadze, że gradacje kornika nie są zagrożeniem zewnętrznym, które zaistniało nagle i ma destrukcyjny wpływ na przedmiot ochrony rezerwatu. Gradacje kornika należy natomiast traktować jako naturalny czynnik, kształtujący ekosystemy leśne. Nie istnieją dowody naukowe dowodzące, że gradacje kornika w drzewostanach z udziałem świerka wykraczają poza skalę naturalnej dynamiki tych drzewostanów. Powyższe stanowisko zostało wyrażone w opinii Państwowej Rady Ochrony Przyrody z dnia 21 czerwca 2008 r. Według autorów przedmiotowej opinii wiele badań wskazuje na silne fluktuacje udziału świerka w naturalnej dynamice ekosystemów leśnych Puszczy Białowieskiej. Jako czynnik sprawczy tych fluktuacji wymienia się

pożary oraz gradacje kornika drukarza. Gradacje te inicjowane były natomiast głównie za sprawą niekorzystnych dla świerka czynników atmosferycznych (susze, huraganowe wiatry). Przebieg gradacji oraz czas jej trwania determinowane były przez czynniki naturalne, takie jak warunki atmosferyczne, liczebność populacji gatunków antagonistycznych względem kornika - grzybów entomopatogenicznych, parazytoidów i drapieżców. Należy stwierdzić, że pojawy kornika drukarza o mniejszym lub większym nasileniu towarzyszyły ekosystemom leśnym Puszczy Białowieskiej i kształtowały te ekosystemy od chwili wejścia na te tereny świerka. Gradacyjne występowanie tych kambiofagów, będące następstwem zmian, zachodzących w ekosystemach, uznać należy za naturalny czynnik regulacyjny ekosystemu. Wtórny charakter procesu zasiedlania drzew przez kornika drukarza powoduje trudności w zahamowaniu tego procesu za sprawą wykonywania cięć sanitarnych, w warunkach ciągłego oddziaływania czynników pierwotnych, sprzyjających występowaniu kambiofagów. Dlatego też należy przypuszczać, w świetle ogólnej wiedzy o gradacjach kornika, że podjęcie działań zwalczających owady nie doprowadzi do zahamowania zasiedlania kolejnych drzew, bowiem zabiegi te nie eliminują czynników pierwotnych, osłabiających świerki. Prowadzenie cięć sanitarnych może ewentualnie spowolnić proces zmniejszania się udziału świerka w drzewostanach i zamierania drzew, choć teza ta, powszechnie uznana w ochronie lasu, może nie znajdować potwierdzenia w odniesieniu do ekosystemów leśnych, poddanych ochronie, o charakterze zbliżonym do naturalnego. Zaprzeczenie przedmiotowej tezy mogą stanowić wyniki badań, prowadzonych przez dr Wojciecha Grodzkiego i współpracowników, dowodzące, że cięcia sanitarne nie mają istotnego znaczenia w ograniczaniu gradacji kornika drukarza, a z przyrodniczego punktu widzenia ich efekty są negatywne (Grodzki W. 2002: Kornik drukarz, *Ips typographus* (L.) w górskich obszarach chronionych, jako przedmiot międzynarodowych programów badawczych. *Kosmos*, 51 (4): 475-481.; Grodzki W., Jakus R., Lajzova E., Sitkova Z., Maczka T., Skvarenina J. 2006: Effects of intensive versus no management strategies during an outbreak of the bark beetle *Ips typographus* (L.) (Col.: Curculionidae, Scolytinae) in the Tatra Mts. in Poland and Slovakia. *Ann. For. Sci.*, 63: 55-61.). Rozważając skuteczność cięć sanitarnych w ograniczaniu tempa zasiedlania drzew pamiętać należy, że ceną za osiągnięcie ewentualnego spowolnienia procesu będzie powstanie antropogenicznych zaburzeń w ekosystemie o istotnej skali.

W całości postępowania należy mieć również na względzie położenie *Rezerwatu Krajobrazowego im. Władysława Szafera* w granicach Specjalnego Obszaru Ochrony Puszcza Białowieska (kod obszaru PLC200004), co oznacza, że stosując przepisy dotyczące rezerwatów przyrody należy brać pod uwagę zasadę pierwszeństwa prawa wspólnotowego, zasadę prowspólnotowej wykładni przepisów prawa krajowego oraz ogólne zasady wspólnotowego oraz krajowego prawa ochrony środowiska, w tym np. zasadę ostrożności. Na obowiązek stosowania tych zasad wskazuje (co prawda aktualnie jeszcze nieliczne), orzecznictwo sądowoadministracyjne w Polsce. Np. w wyroku sygn. akt III SA/Wa 492/05 Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie w uzasadnieniu stwierdził: „*W przypadku stwierdzenia niezgodności normy prawa krajowego z normą prawa wspólnotowego sąd krajowy zobowiązany jest do niestosowania sprzecznej ze wspólnotowym porządkiem prawnym normy prawa krajowego. Obowiązek ten dotyczy również innych organów Państwa Członkowskiego, w tym organów administracyjnych. Dokonywanie oceny przepisów prawa krajowego w świetle postanowień prawa wspólnotowego przez organy administracyjne jest ich obowiązkiem, a uchybienie temu obowiązkowi stanowi poważne naruszenie prawa wspólnotowego, traktowane jako działanie sprzeczne z zasadą lojalności wyrażoną*

4

w art. 10 TWE i może stanowić przesłankę odpowiedzialności odszkodowawczej państwa”. Ten sam Sąd w orzeczeniu z dnia 14 lutego 2007 r., sygn. akt IV SA/Wa 1447/06 stwierdził, że w sytuacji sprzeczności lub niepełnej zgodności przepisów krajowych z dyrektywami unijnymi sąd musi zastosować przepisy dyrektywy, zaś w sytuacji, gdy postanowienia dyrektywy są zbyt ogólne lub niekompletne, należy zinterpretować i zastosować przepisy wewnętrzne w sposób umożliwiający uzyskanie zgodności z wymaganiami dyrektywy. Należy podnieść, że wykonanie cięć sanitarnych w *Rezerwacie Krajobrazowym im. Władysława Szafera* może mieć bardzo destruktywny wpływ na rzadkie, zagrożone wyginięciem gatunki bezkręgowców (Gutowski J. M., Buchholz L. 2000: Owady leśne - zagrożenia i propozycje ochrony. [W:] Ochrona owadów w Polsce u progu integracji z Unią Europejską. Wiad. entomol., 18, Supl. 2: 43-72.). Wspomnieć w tym miejscu należy o gatunkach owadów umieszczonych na Załączniku II Dyrektywy Rady z dnia 21 maja 1992 r. Nr 92/43/EWG w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory, zwanej Dyrektywą Siedliskową (Dz. Urz. UE L 206 z 22.07.1992 r., z późn. zm.), które związane są swym rozwojem z obumierającymi i zamarłymi drzewami, głównie iglastymi (w tym świerkiem), a ich udokumentowane występowanie w Puszczy Białowieskiej uzależnione jest ściśle od występowania i permanentnego pojawiania się w odpowiedniej ilości (charakterystycznej dla lasu naturalnego) martwych drzew. Na obecność wspomnianych gatunków na obszarze rezerwatu wskazał dr inż. Lech Buchholz w swojej ekspertyzie z dnia 29 lipca 2009 r., sporządzonej co prawda w związku z prowadzeniem przez organ innych spraw administracyjnych, jednak dotyczących również wykonywania cięć sanitarnych na obszarze m. in. *Rezerwatu Krajobrazowego im. Władysława Szafera*. Gatunkami tymi są np. chrząszcze: rozmiażg kolweński (*Pytho kolwensis*), zagłębek bruzdkowany (*Rhysodes sulcatus*), bogatek wspaniały (*Buprestis splendens*), zgniotek cynobrowy (*Cucujus cinnaberinus*), konarek tajgowy (*Phryganophilus ruficollis*) czy ponurek Schneidera (*Boros schneideri*), wśród których konarek tajgowy jest gatunkiem priorytetowym, oraz szereg innych, rzadko obserwowanych, zagrożonych wyginięciem i objętych w Polsce ścisłą ochroną gatunkową gatunków owadów, przede wszystkim chrząszczy (Gutowski J. M., Jaroszewicz B. (red.) 2001: Katalog fauny Puszczy Białowieskiej. Instytut Badawczy Leśnictwa, Warszawa. 403 ss.). Wykonanie wnioskowanych zabiegów ochronnych jest potencjalnym, silnym zagrożeniem dla wymienionych wyżej gatunków, bowiem nie można wykluczyć zasiedlenia przeznaczonych do usunięcia drzew przez te gatunki, a ponadto skutkiem zabiegów jest naruszenie przebiegu naturalnych procesów w ekosystemie, na które to naruszenie wymienione wyżej gatunki są bardzo wrażliwe (wrażliwość ta jest powodem ich zanikania w lasach poddawanych nawet niezbyt intensywnej presji gospodarczej, co poskutkowało wprowadzeniem ich na listy gatunków zagrożonych i objętych ochroną prawną). Na szczególną uwagę zasługuje udokumentowane obserwacjami przeprowadzonymi w ostatnim czasie (Gutowski J. M., Jaroszewicz B., Buczyński P., Melke A. 2007: Powszechna inwentaryzacja wybranych gatunków owadów na terenie RDLP Białystok; Stan wiedzy o rozmieszczeniu gatunków i ich wymaganiach siedliskowych. [manuskrypt]), stwierdzenie występowania *Cucujus cinnaberinus* oraz *Boros schneideri* na martwych lub obumierających drzewach iglastych w *Rezerwacie Krajobrazowym im. W. Szafera*. Usuwanie drzew martwych i zamierających (w tym świerka), a więc wykonywanie jakichkolwiek cięć sanitarnych, w sposób nadzwyczaj istotny wpłynąć może destruktywnie na populacje tych gatunków chrząszczy, a zatem stanowiłoby naruszenie art. 12 Dyrektywy Siedliskowej. Zagrożenie to jest tym większe, że w przedmiotowym rezerwacie obserwuje się znacznie niższą od potencjalnej dla danego typu lasu i jego fazy fluktuacyjnej, zasobność martwego drewna, w szczególności grubowymiarowego (Walankiewicz W., Czeszczewik D. 2008: Opracowanie dotyczące zasobów martwego drewna w rez. W. Szafera (Przyszosowego) w Puszczy

Białowieskiej. Katedra Zoologii Akademii Podlaskiej w Siedlcach. [manuskrypt]), co jest efektem prowadzonych dotychczas zabiegów ochronnych - głównie cięć sanitarnych związanych ze wzmożonym występowaniem *Ips typographus*. Należy podkreślić, że gatunki owadów, związane z obecnością martwych i zamierających drzew, stanowią jeden z najsilniej zagrożonych elementów leśnej różnorodności biologicznej. Rezerwaty przyrody, których sumaryczna powierzchnia stanowi ułamek procenta powierzchni naszego kraju, są jedynymi obszarami, obok stref ochrony ścisłej parków narodowych, w których krytycznie zagrożone organizmy saproksyliczne mogą bez przeszkód bytować. Puszcza Białowieska odgrywa tu szczególną rolę, będąc jedną z ostatnich ostoi wielu zagrożonych gatunków bezkręgowców oraz ptaków. Usunięcie z obszaru rezerwatu zasiedlonych przez owady drzew może również negatywnie wpłynąć na wybrane owadożerne gatunki awifauny leśnej, w tym na gatunki ptaków wymienionych w załączniku I Dyrektywy Rady z dnia 21 maja 1992 r. Nr 79/409/EWG w sprawie ochrony dzikiego ptactwa, zwanej Dyrektywą Ptasia (Dz. Urz. UE L 103 z 25.04.1979 r., z późn. zm.).

Podsumowując należy kategorycznie stwierdzić, że zagrożenia płynące ze strony owadów szkodliwych dla gatunków drzewiastych nie są tożsame z zagrożeniami dla całego środowiska przyrodniczego leśnych rezerwatów przyrody, powołanych w celu ochrony ekosystemów. W większości przypadków gatunki „szkodliwe” z punktu widzenia gospodarki leśnej w ekosystemach o charakterze naturalnym odgrywają bardzo istotną rolę jako gatunki kluczowe dla funkcjonowania i zachowania ciągłości procesów przyrodniczych w nich zachodzących (np. stymulują odnowienia naturalne, przyczyniają się do zwiększenia bioróżnorodności (Aleksander W. Sokołowski 2002. Wpływ kornika drukarza na skład zbiorowisk leśnych w Puszczy Białowieskiej. Prace Inst. Bad. Leś., A, 1 (927): 17-30). Ekosystem leśny stanowi bowiem zespół wszystkich gatunków w nim występujących, powiązanych ze sobą oraz siedliskiem licznymi współzależnościami. Nie można zatem pod pretekstem ochrony drzewostanu nie zauważyć pozostałych elementów środowiska przyrodniczego, niekiedy o wiele rzadszych i cenniejszych, lecz na pierwszy rzut oka niedostrzegalnych w ekosystemie. Planując zatem jakiegokolwiek zabiegi ochrony czynnej należy zawsze wielopłaszczyznowo przeanalizować samą potrzebę ich prowadzenia (np. utrzymanie pewnego stadium sukcesji lub rzadkich i zagrożonych wyginięciem gatunków) wraz z prognozą skuteczności podejmowanych działań (element rozpoznania i monitoringu). Należy się przy tym kierować zasadą ostrożności oraz wynikami badań naukowych w zakresie ochrony przyrody, ze szczególnym ukierunkowaniem na działania praktyczne. Analizując literaturę naukową należy zauważyć, że zachowaniu większości trwałych ekosystemów leśnych służy przede wszystkim ochrona ścisła, sprzyjająca procesom „unaturalnienia”. Podejmowanie zabiegów ochrony czynnej w takich ekosystemach powinno stanowić wyjątek, a nie regułę. Jedną z zasad ochrony przyrody w ogóle, a ekosystemów leśnych w szczególności, jest tak zwana „zasada pierwszeństwa natury” – tj. priorytetu dla osiągania celów ochrony w wyniku samoistnego zachodzenia procesów naturalnych. Zasada ta została wyrażona w § 23 Rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 12 maja 2005 r. w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla parku narodowego, rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego, dokonywania zmian w tym planie oraz ochrony zasobów, tworów i składników przyrody (Dz.U. z 2005r., Nr 94, poz. 794), zgodnie z którym sposoby ochrony na obszarach objętych ochroną czynną polegają w szczególności na: 1. rozpoznawaniu, monitorowaniu i eliminowaniu lub ograniczaniu zagrożeń antropogenicznych (a do takich zagrożeń należy prowadzenie gospodarki leśnej, w tym zabiegów ochrony

lasu), 2. umożliwieniu przebiegu naturalnych procesów przyrodniczych, jeżeli ich przebieg służy osiągnięciu celów ochrony (co ma miejsce w przedmiotowym przypadku), 3. wykonywaniu zabiegów ochronnych, jeżeli są one niezbędne dla osiągnięcia celów ochrony. Powyższe oznacza, że jakiegokolwiek działania ochrony czynnej mogą być podejmowane jedynie w przypadku jednoznacznego udowodnienia niezbędności (a zatem i skuteczności) ich wykonania z uwagi na szczególne cele ochrony rezerwatu przyrody oraz wykazania, że cele te nie zostaną osiągnięte na skutek zachodzenia procesów naturalnych. W pierwszej kolejności eliminowaniu powinny podlegać zagrożenia płynące ze strony działalności człowieka.

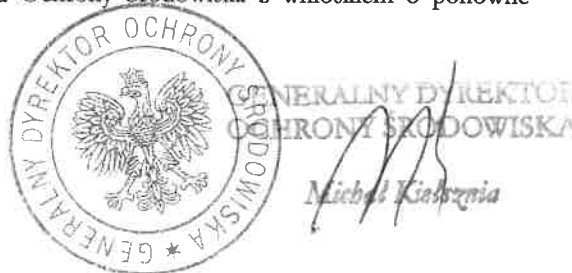
Dodatkowo należy zaakcentować, że w chwili obecnej trwają starania o odnowienie prestiżowego Europejskiego Dyplomu Obszarów Chronionych dla Białowieskiego Parku Narodowego. Na posiedzeniu Grupy Ekspertów ds. Europejskiego Dyplomu Obszarów Chronionych, które odbyło się dnia 2 marca 2009 r. w Strasburgu, eksperci sformułowali szereg warunków, od spełnienia których uzależniono odnowienie Dyplomu. Jednym z powyższych warunków jest objęcie ścisłą ochroną wszystkich zbiorowisk leśnych o charakterze zbliżonym do naturalnego na obszarze całej Puszczy Białowieskiej oraz utworzenie łączących je funkcjonalnie korytarzy ekologicznych. Oznacza to konieczność ścisłej ochrony leśnych rezerwatów przyrody, chroniących najcenniejsze zbiorowiska Puszczy poza granicami Białowieskiego Parku Narodowego. Powyższa rekomendacja została przedstawiona Departamentowi Leśnictwa Ministerstwa Środowiska. Departament ten, po uwzględnieniu stanowiska Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych w tej sprawie, pozytywnie zaopiniował propozycję objęcia ochroną ścisłą *Rezerwatu Krajobrazowego im. Władysława Szafera*, przy piśmie z dnia 15 października 2009 r., znak: DL-lpn-4101-8/2071/09/wbr.

Kierując się zasadą ostrożności oraz mając na uwadze liczne wątpliwości o charakterze merytorycznym, odnoszące się do celowości i skuteczności prowadzenia cięć sanitarnych w rezerwacie przyrody, w ocenie tut. organu należy odstąpić od wykonania ujętego we wniosku zabiegu.

Zgodnie z powyższym orzeczono, jak w sentencji.

Pouczenie:

Strona niezadowolona z decyzji, zgodnie z art. 127 § 3, w związku z art. 144 ustawy Kodeks postępowania administracyjnego, może zwrócić się do Generalnego Dyrektora Ochrony Środowiska z wnioskiem o ponowne rozpatrzenie sprawy w terminie 14 dni od daty jej otrzymania.

Otrzymują:

1. Nadleśnictwo Białowieża
ul. Wojciechówka 4, 17-230 Białowieża
2. Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska w Białymstoku
ul. Dojlidy Fabryczne 23, 15-554 Białystok
3. Podlaski Oddział Stowarzyszenia „Pracownia na rzecz Wszystkich Istot”
ul. Świętojańska 22 lok. 1, 15-082 Białystok
4. Koło PTL „Puszcza Białowieska”
ul. Warszawska 114, 17-200 Hajnówka